

بررسی رویکردهای خاورشناسان پیرامون مکی و مدنی

دکتر رضا حق پناه* (عضو هیئت علمی دانشگاه علوم اسلامی رضوی)
مصطفی احمدی فر* (دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه علوم اسلامی رضوی)

چکیده

یکی از مهم ترین مباحث تاریخ قرآن، موضوع آیات و سوره های مکی و مدنی است که در این باره دیدگاه های گوناگونی از سوی دانشمندان اسلامی و نیز خاورشناسان مطرح شده است.

لامنس (م ۱۹۳۷م)، رژی بلاشر (۱۹۷۳م) و نولدکه (۱۹۳۰م) از خاورشناسانی اند که پیرامون آیات و سوره های مکی و مدنی، نظریه هایی را ارائه داده اند که در این نوشتار به بررسی و نقد آنها پرداخته شده است.

سوره های مکی قبل از فترت، سوره های مکی پس از فترت و آیات و سوره های مدنی از دیدگاه لامنس؛ تقسیم بندی سوره های قرآن از سوی نولدکه؛ مرحله قبل فترت وحی، مرحله بعد فترت وحی و مرحله اواخر قبل از هجرت از دیدگاه بلاشر مباحثی است که در این نوشتار بررسی و نقد شده است.

واژه های کلیدی: قرآن، آیات و سوره های مکی و مدنی، تقسیم بندی سوره ها،

خاورشناسان.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین عرصه‌های پژوهش مستشرقان، بررسی تاریخ قرآن بوده و در این باره کتاب‌هایی نیز نگاشته شده‌اند. در این بین برخی از مستشرقان، بدبینانه وارد بحث شده و مقام قرآن و پیامبر را به سخره گرفته و با توهین و نشر اکاذیب، شبهاتی را وارد نموده‌اند. (رک؛ William montgomery Watt, Bells Introduction to the Quran , 17; The Encyclopaedia .(of Islam, 7/363; William montgomery Watt, Companion to the Quran, 136

از مهم‌ترین موضوعات تاریخ قرآن، بحث آیات و سوره‌های مکی و مدنی می‌باشد که خود منشأ شبهات مستشرقان پیرامون تقسیم‌بندی قرآن شده است. و در این بین لامنس، رژی بلاشر، نولدکه و... از خاورشناسانی هستند که به یکی از بحث‌های تاریخ قرآن به نام «آیات و سوره‌های مکی و مدنی» دامن زده‌اند و نظریاتی چند در این رابطه مطرح نموده‌اند که در این مقاله به بررسی و نقد نظریات آنان پرداخته شده است.

الف) مفهوم‌شناسی

۱- مفهوم‌شناسی آیات و سوره‌های مکی و مدنی

در اغلب کتب علوم قرآنی، سه تعریف بر مبنای سه عنصر خطاب، مکان و زمان برای آیات مکی و مدنی ذکر نموده‌اند. اکنون به ترتیب به بررسی آنها می‌پردازیم.

۱. خطاب؛ بر این مبنای آیه مکی آیه‌ای است که خطاب به اهل مکه باشد و آیه مدنی آیه‌ای است که خطاب به اهل مدینه باشد (زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ۱/۱۸۷).

این تعریف جامع و مانع نیست؛ چون در قرآن کریم آیات فراوانی هست که نه خطاب به اهل مکه است و نه خطاب به اهل مدینه؛ مانند: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ﴾ (احزاب/۱؛ ر.ک: زرقانی، مناهل العرفان فی علوم القرآن، ۱/۱۹۶)؛ ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا﴾ (بقره/۱۶۸). از این گذشته، خطاب‌های قرآن عام است و اگر هنگام نزول منطبق با اهل مکه یا مدینه بوده است، به این معنا نیست که مختص یکی از آنهاست و راهنمایی یا نصیحت یا حکم شرعی آن فقط شامل یکی از آن گروه می‌شود، بلکه آن خطاب‌ها مادامی که لفظش عام است، خطاب و محتوایش نیز عام است (حکیم، علوم القرآن، ۴۴). در عین حال، اینها همه بدان معنا نیست که شناخت

مخاطبان آیات بی‌فایده است، بلکه بر عکس، شناخت مخاطبان آیه از قراین مسلّم فهم آیه می‌باشد (میرمحمدی، بحوث فی تاریخ القرآن و علومه، ۳۲۶).

۲. مکان؛ آیه مکی آیه‌ای است که در مکه نازل شده و آیه مدنی آیه‌ای است که در مدینه نازل شده است (زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ۱/۱۸۷). باید توجه کرد که اطراف مکه مثل منی و عرفات و حدیبیه نیز جزو مکه و اطراف مدینه مثل بدر، احد و سلع نیز جزو مدینه محسوب می‌شود.

این تعریف نیز جامع و مانع نیست؛ زیرا شامل آیاتی که در سفرها نازل شده است، نمی‌شود (سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ۱/۳۷)؛ مثل آیه ﴿لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِيبًا وَسَفَرًا قَاصِدًا لَاتَّبَعُوكَ﴾ (توبه / ۴۲) که در محل تبوک نازل شده است.

۳. زمان؛ آیه مکی آیه‌ای است که قبل از هجرت نازل شده است و آیه مدنی آیه‌ای است که بعد از هجرت نازل شده است (ر.ک: زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ۱/۱۸۷). زرکشی در تعریف آیه مکی می‌گوید: آیه مکی، آیه‌ای است که قبل از هجرت نازل شده باشد. هر چند در مدینه باشد. قید «هر چند در مدینه» بی‌ثمر است؛ زیرا قبل از هجرت هیچ آیه‌ای در مدینه نازل نشده و هیچ مورخی نوشته که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله پس از بعثت و قبل از هجرت به مدینه سفر کرده است.

یحیی بن سلام می‌گوید: آیات و سوری که در راه هجرت نازل شده‌اند و آیات و سوری که بعد از هجرت در سفرها نازل شده‌اند، مدنی می‌باشند (زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ۱/۱۸۸).

تعریف سوم جامع و مانع است؛ چون همه آیات را در بر می‌گیرد (ر.ک: قاسم، فائز، معیارها شناخت آیات مکی و مدنی، مقالات و بررسی‌ها، ش ۶۶، ص ۴۹).

۲. مفهوم‌شناسی استشراق

استشراق، شرق‌شناسی یا خاورشناسی (Orientalism) در تعبیری موجز، دسته‌ای از پژوهش‌های غربی‌هاست که در خصوص میراث شرق، به ویژه مسائل مرتبط با تاریخ، زبان، ادبیات، هنر، علوم، عادات و سنن آن، انجام می‌پذیرد؛ بنابراین، خاورشناس، فردی از دیار مغرب‌زمین است که میراث شرق و هر آنچه به نوعی به تاریخ، زبان، ادبیات، هنر، علوم، عادات و سنن آن تعلق دارد، بررسی می‌کند (الصغیر، خاورشناسان و پژوهش‌های قرآن، ۱۳).

استشراق دارای شعبه‌های مختلفی مانند اسلام‌شناسی، عرب‌شناسی و هندشناسی می‌باشد که شامل مجموعه‌ای از فعالیت‌های مربوط به کشف منابع علمی و باستانی، گردآوری و نگه‌داری مواد فرهنگی، فهرست‌نگاری و کتاب‌شناسی، روزنامه‌نگاری، تحقیق، بررسی، ترجمه و تصحیح متون و انتشار آنها می‌شود در مجموع می‌توان گفت استشراق بر کارهای مستشرقان در قبال فرهنگ مشرق‌زمین اطلاق می‌شود (ر.ک: روش ضمیر، در آمدی بر معرفی مستشرقان و قرآن‌پژوهی، ش ۴ و ۵، ۱۹۳).

ب) تاریخچه و پیشینه بحث

تاکنون محققان بسیاری در خلال مباحث قرآنی خویش به چند و چونی آیات و سور مکی و مدنی پرداخته‌اند. لازم به ذکر است که کتب و مقالات فراوانی در موضوع خاص آیات و سور مکی و مدنی، به رشته تحریر در آمده است اما تاکنون کتاب یا مقاله‌ای با رویکرد بررسی و نقد شبهات مستشرقان پیرامون آیات و سور مکی و مدنی، به طور مستقل، عرضه نشده است. نگارنده با تحقیق میدانی وسیعی که انجام داده است تاکنون اثری مستقل در این مهم نیافته است.

یاد کردنی است که کتاب‌های غیر مستقلی در این باب نگاشته شده و تنها چند برگی به این مهم اختصاص یافته است؛ برای نمونه می‌توان به کتاب «نقد الخطاب الاستشراقی الظاهرة الاستشراقية واثرها في الدراسات الاسلامية» تألیف ساسی سالم الحاج اشاره نمود.

ج) ضرورت و اهمیت بحث

مسأله شناخت آیات و سوره‌های مکی و مدنی از مسائل مهم علوم قرآنی است. بدین‌سان علم به مکی و مدنی بودن سوره‌های قرآن و آشنایی با ترتیب نزول آنها تأثیر مهمی در بحث‌های علمی و موضوعاتی مربوط به دعوت نبوی و سیر روحی و سیاسی و اجتماعی آن در عصر پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دارد.

شناخت تاریخ، به ویژه تسلسل آیات و سوره‌ها و تدریجی بون نزول آنها از طریق شناخت سوره‌های مکی از مدنی است و از هدف‌های مهم فرهنگی است. انسان پیوسته در این جستجوست تا هر حادثه تاریخی را بشناسد؛ در چه زمانی و در کجا اتفاق افتاده و عوامل و اسباب پدیدآورنده آن چه بوده است. بدین طریق علم تاریخ به وجود آمده است؛

بنابراین دانستن تاریخ سوره‌ها و آیه‌های مکی و تشخیص آنها از آیه‌ها و سوره‌های مدنی از اهمیت به سزایی برخوردار است.

فهم محتوای آیه در استدلال‌های فقهی و استنباط احکام نقش اساسی دارد؛ چه بسا آیه‌ای به ظاهر مشتمل بر حکم شرعی است، ولی چون در مکه نازل شده، هنگام نزولش، هنوز حکم موجود در آن تشریح نشده باشد؛ لذا در این گونه موارد باید یا راه تأویل را در پیش گرفت یا آیه را به گونه‌ای دیگر تفسیر کرد. آیه ۷ سوره فصلت نمونه‌ای از این رویکرد است دو تأویل را برای آن ذکر کرده‌اند (ر.ک: طباطبایی، المیزان، ۳۸۴-۳۸۳/۱۷). هم‌چنین در استدلال‌ات کلامی، آیات مورد استناد در فضایل اهل بیت علیهم‌السلام که بیشتر مدنی است، از سوی برخی به منظور کتمان فضایل اهل بیت علیهم‌السلام مکی دانسته شده است تا نتوان آنها را مدرک استدلال قرار داد. بنابراین شناخت دقیق مکی و مدنی بودن سوره‌ها و آیات یکی از ضروریات علم کلام در مبحث امامت است. مدنی بودن تمام سوره دهر و تشکیک در آن به سبب اغراض سیاسی نمونه‌ای در این باره است (ر.ک: طبرسی، مجمع‌البیان، ۴۰۶-۴۰۴/۱۰)؛ زیرا کسانی مانند عبدالله بن زبیر که مایل نبودند این فضیلت به اهل بیت علیهم‌السلام اختصاص یابد، اصرار داشتند که این سوره را کاملاً مکی معرفی کنند غافل از آنکه در مکه اسیری وجود نداشت. مجاهد و قتاده از تابعین تصریح کرده‌اند که سوره دهر تماماً مدنی، ولی دیگران تفصیل قایل شده‌اند (ر.ک: معرفت، التمهید، ۱۵۴-۱۵۵).

د) رویکرد لامنس درباره آیات و سوره‌های مکی و مدنی

لامنس (۱۸۸۲-۱۹۳۷)، مستشرق بلژیکی، در کتاب «الاسلام» بین آیات و سور مکی و مدنی تفاوت قایل شده است. وی در ابتدا قرآن کریم را به سه بخش تقسیم نموده است: ۱. سوره‌های مکی قبل از فترت؛ ۲. سوره‌های مکی پس از فترت؛ ۳. سوره‌های مدنی.

۱. سوره‌های مکی پیش از فترت

لامنس از مهم‌ترین ویژگی‌های سوره‌های مکی پیش از فترت، ایجاز در اسلوب، کوتاهی سوره‌ها، آیات مقطعه الانفس برمی‌شمرد و در ادامه می‌افزاید که جمله واحد در این آیات و سوره‌ها معنای کاملی ندارد؛ بدین سان برای رسیدن به معنای کامل باید چند جمله را در کنار هم جای داد.

از دیگر ویژگی‌های این بخش، تشابه اسلوب سجع عبارات با اسلوب قدیم و کهنه عرب است و بر این باور است که این دو اسلوب، از جایگاه ویژه و مشترکی برخوردار هستند. یادکردنی است که در این آیات توصیفات قیامت و فضای دهشتناک و غم‌آلود آن به تصویر کشیده شده است.

وی در ادامه بر این باور است که این قسم از آیات و سوره‌های قرآن کریم، همراه با سوگند است و این سوگندها بیشتر به پدیده‌های طبیعی و حسی نظیر آسمان، ستارگان، کوه‌ها، درخت‌ها، خورشید، ماه، روز، زمین، فجر و... اشاره دارد و این سوگندها اندک اندک رو به افول می‌نهد تا جایی که در سوره‌های مدنی اثری از سوگند نیست (ر.ک: Lammens (H.), L'Islam/60).

۲. سوره‌های مکی پس از فترت

لامنس در بخش دوم از سوره‌های مکی که از آن با عنوان «سوره‌های مکی پس از فترت» یاد می‌کند، بر این باور است که در این بخش، اسطوره‌های انجیلی بیان شده است؛ اساطیری که حاکی از انقلاب درونی و ناگهانی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در ابتدای دعوتش است و به معارضه با مشرکان مکه منجر شد و سیر هدایتی و تربیتی پیامبر صلی الله علیه و آله را آغاز نمود (ر.ک: Lammens (H.), L'Islam/60). وی می‌افزاید، در این آیات و سوره‌ها موضوعاتی چون قصص انبیای گذشته و چگونگی سیر هدایتی آنان با اقوامشان و سرنوشت تکذیب کنندگان به وفور به چشم می‌خورد.

وی پس از بیان اینکه عبارت «یا ایها الناس» در این سوره‌ها بیشتر به چشم می‌خورد، این ادعا را مطرح می‌نماید که رسالت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله باید مطابق با نیازهای عرب و مقتضای احوال آنان می‌بود؛ لذا پیامبر صلی الله علیه و آله رابطه خوبی با یهود و نصاری داشت؛ بدین سان که هر سه دین (اسلام، یهود و مسیحیت) دارای مبدأ و سرچشمه واحدی به نام توحید بودند. این مهم در آیات و سوره‌های مکی به چشم می‌خورد (ر.ک: Lammens (H.), L'Islam/60).

۳. آیات و سوره‌های مدنی

لامنس، بین سوره‌های مکی و مدنی تفاوت قایل شده است. وی بر این باور است که سبک و نثر آیات و سور مدنی نزدیک به نثر عادی است و از نثر کهنه عرب به دور است. این مهم در آیاتی که برای امور تشریحی نظم یافته است، کاملاً مشهود است.

نثر سوره‌های مدنی خالی از سجع بوده و نغمه‌های آن نسبت به سوره‌های مکی بیشتر است. در سوره‌های مدنی، وحدت موضوعی بر سوره حاکم است و موضوعاتی چون احکام دینی، دنیوی و جنایی در آن به چشم می‌خورد؛ چرا که هجرت رسول اکرم ﷺ در این مقطع، باب وسیعی را در احکام گشوده است.

اخلاقیات در سوره‌های مدنی، جایگاه ویژه و بارزی دارد. برای نمونه، موضوعاتی چون احترام به رسول اکرم ﷺ، بلند نکردن صدا در برابر ایشان، عدم تأیید خبر فاسق، برقراری صلح میان مؤمنان، عدم تمسخر و عیب‌جویی یک‌دیگر، دوری از سخن‌چینی، تجسس و سوء ظن، کیفیت زندگی و رفتار نیک رسول اکرم ﷺ با همراهانش و... یافت می‌شود (ر.ک: (Lammens (H.), L'Islam/61).

۴. بررسی و نقد

یاد کردنی است به علت تکراری بودن برخی از شبهات لامنس، در این مجال به پاسخ برخی دیگر از آنها اکتفا می‌کنیم و در ادامه، هنگام پاسخ به شبهات دیگر مستشرقان به آنها اشاره می‌نماییم.

در نظریه‌های لامنس، شبهات و اشکالات عدیده‌ای به چشم می‌خورد که برخی از آنها صراحت در بیان دارد و برخی دیگر که غالب شبهات را تشکیل می‌دهد به صورت بسیار ماهرانه و ظریف، مخفی شده است که با ژرف‌نگری در آثار او به خصوص کتاب «الاسلام»، می‌توان به آنها دست یافت.

لامنس یکی از ویژگی‌های سوره‌های مکی قبل از دوران فترت را کوتاهی آنها می‌داند و ظاهراً بر این باور است که کوتاهی آیات و سوره‌های مکی در کنار بلندی آیات و سوره‌های مدنی، انقطاع و عدم ارتباط میان بخش‌های آیات و سوره‌های مکی و مدنی است و بیانگر این است که بخش آیات و سوره‌های مکی، حاوی خصوصیات محیط اجتماعی منحنی مکه است و قرآن نتیجه تأثیرپذیری‌های فکری محمد از جامعه و محیط خویش است.

اگر مراد لامنس کلیت و شمول نبوده بلکه کثرت و اغلیت مراد باشد، این نظریه قابل پذیرش است در غیر این صورت، ادعای وی از چند نظر باطل است.

اول - در بخش سوره‌های مکی، سوره‌های بلندی نظیر سوره انعام و در بخش مدنی، سوره‌های کوتاهی نظیر «سوره نصر» وجود دارد.

دوم - کوتاهی بسیاری از سوره‌های مکی و بلندی سوره‌های مدنی، نه تنها موجب عدم پیوند آنها نیست، بلکه هر شخص که بهره‌ای از بلاغت داشته باشد، رابطه مستحکم میان اجزای قرآن را مشاهده می‌کند. نکته جالب توجه این است که آیات مکی در میان آیات مدنی پراکنده است. به رغم آن، شخص هنگام خواندن قرآن کریم، هیچ تفاوتی میان آنها احساس نکرده، بلکه از وحدت، پیوند کامل، هماهنگی و انسجام آن به شگفت می‌آید.

سوم - کوتاهی سوره‌های مکی دلالتی بر انحطاط اجتماعی مکه ندارد، بلکه این کوتاهی، از مقوله ایجاز است و به اذعان دانشمندان علم بلاغت ایجاز اختصار، نهایت بلاغت است و ایجاز بیانگر رشد و کمال مخاطب و نشانه فهم و تیز هوشی اوست (ر.ک: زرقانی، مناهل العرفان فی علوم القرآن / ۲۶۸-۲۸۰).

یاد کردنی است نظریه‌های دیگر لامنس در بخش سوره‌های مکی قبل از فترت و بعد از فترت، نظیر وجود سوگند، قصص انبیای گذشته، اختصار معانی و... از جمله موضوعاتی است که مبتلای به قضاوت یک طرفه اوست. که در بخش‌های بعدی بدان‌ها اشاره می‌شود.

این مستشرق بلژیکی در بخش سوم (آیات و سوره‌های مدنی) نیز نکاتی را گوشزد نموده است که به یک نمونه از نکات بسنده می‌کنیم.

وی یکی از ویژگی‌های سوره‌های مدنی را تبیین احکام و قوانین شریعت برمی‌شمرد و سوره‌های مکی را خالی از احکام فرعی می‌داند که این، خود، منشأ این شبهه است که به علت بی‌سوادی مردم مکه این سوره‌ها از علوم و معارف شریعت تهی است و در مقابل، مردمان مدینه که نسبت به مردم مکه از علوم بیشتری برخوردار بوده و احتیاج به احکام روزمره داشتند، در سوره‌های مدنی مورد تفقد بیشتر حضرت قرار گرفتند و بدین‌سان آیات و سوره‌های مدنی، مالا مال از احکام و قوانین شریعت است، در حالی که آیات و سوره‌های مکی، تهی از احکام فرعی و قوانین دینی است.

در پاسخ به این شبهه می‌توان گفت:

۱- بخش مکی به طور مطلق، خالی از قانون‌گذاری و وضع احکام نیست.

۲- کثرت احکام و قوانین فرعی در مدینه ناشی از عواملی نیست که این مدعیان تصور کرده‌اند، بلکه این پدیده مسأله‌ای است که در اداره جوامع و تربیت افراد و هدایت آنها کاربرد دارد و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در حرکت گام به گام و تدریجی سیر هدایتی رسالتش

ناگزیر از مقدم داشتن اهم و واجبات بر مهم بود و خداوند متعال در فرایند هدایتی مردمان، ابتدا قلوب مردم را از هرگونه آلودگی به شرک و بت پرستی و بیگانگی از توحید می‌زداید، سپس با ایمان و توحید استوار می‌گرداند و در مرحله بعد، احکام دینی و قوانین شریعت را تبیین می‌نماید. بدین سان این اسلوب، کاملاً منطقی و عقلانی است و ادعای تأثیر پذیرفتن رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ از محیط و در نتیجه بشری بودن قرآن، چیزی جز ادعایی سست و گزاف نیست.

۳- بر فرض صحت ادعای آنان، اهل کتاب و بسیاری از سخنوران عرب و بازرگانان قریش به پیامبری سزاوارتر بودند و در ادعای پیامبری بر حضرت پیشی می‌گرفتند، لکن آنان بدین کار روی نیاورده و در مقابل تحدی قرآن، سکوت کردند (ر.ک: زرقانی، مناهل العرفان فی علوم القرآن، ۲۷۱؛ غازی عنایت، شبهات حول القرآن و تفنیدها، ۸۰-۸۴).

ه) رویکردهای نولدکه درباره آیات و سوره‌های مکی و مدنی

تئودور نولدکه Theodor Noeldeke، مستشرق آلمانی، در سال ۱۸۳۶م. در هامبورگ به دنیا آمد. وی در سال ۱۸۵۶ م. با رساله «تاریخ قرآن» به درجه دکتری نایل آمد. این کتاب در اصل به زبان لاتینی به نگارش درآمده بود و در سال ۱۸۶۰ م. منتشر شد. پس از مرگ وی اوتو پریتمسل (Otto Pretzl) این کتاب را کامل کرد و با عنوان تاریخ نص قرآنی به طبع رسانید. این کتاب، حاوی مطالب بسیار مهمی درباره قرآن و علوم قرآنی است و در زمره مهم‌ترین کتاب‌هایی است که مورد انتقاد و خشم مسلمان‌ها قرار گرفته است (خرمشاهی، دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، ۲۰۴۸).

۱. تقسیم‌بندی نولدکه؛ پیامدها و چالش‌ها

نولدکه قرآن کریم را از لحاظ ساختار و شکل موضوعی به چهار قسم، تقسیم نموده است. قسم اول) از شاخصه‌های این قسم می‌توان به وحدت اسلوب، اختصار معانی آیات، کوتاهی سوره‌ها و تهی بودن از تشریح و احکام اشاره نمود. در این قسم، وی ویژگی‌های آیات و سوره‌های مکی را برمی‌شمرد.

قسم دوم) این قسم مربوط به آیاتی است که نشانگر شرایط معارضه پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با دشمنانشان و رویکرد ایشان در شرایط بت پرستی و مدیریت بحران می‌باشد.

قسم سوم) مختص موضوعاتی چون عبادات، معاملات، تشریح حلال و حرام، اوامر و نواهی، ارتباط بین مسلمین و اهل کتاب و یهود می‌باشد.
قسم چهارم) این قسم موضوعات دیگری غیر از موضوعات گذشته که در مدینه نازل شده است، در بر دارد.

نولد که قسم اول و دوم را از ویژگی‌های آیات و سوره‌های مکی و قسم سوم و چهارم را از مختصات سوره‌های مدنی قلمداد می‌کند. نتیجه این تقسیم‌بندی، در بردارنده خطرناک‌ترین پیامدها در عالم پژوهش‌های قرآنی بوده است، به طوری که دشمنان غرب این روش را بزرگ‌ترین راه طعن به صحت قرآن دانسته‌اند. هم‌چنین این تقسیم‌بندی، قرآن را تابع شرایط زمانی، مکانی و موضوعی نموده و شبهات عدیده‌ای بر صحت نص قرآن وارد کرده است (ر.ک: Lecoran/ 38-42, Blachere (R.)).

۲- بررسی و نقد

همانطور که بیان شد، نتیجه این تقسیم‌بندی در بردارنده خطرناک‌ترین پیامدها در عالم پژوهش‌های قرآنی بوده است؛ چرا که جامع افراد نیست و قابل بررسی و نقد است. اینک به بررسی و نقد آن می‌پردازیم.

نولد که در قسم اول، یکی از ویژگی‌های آیات و سوره‌های مکی را وحدت اسلوب معرفی نمود. در صورتی که این ویژگی منحصر در آیات و سوره‌های مکی نبوده و آیات و سوره‌های مدنی نیز از این مهم بهره‌مند هستند و گویی تمام قرآن کریم یک اسلوب داشته و وحدت اسلوبی در جای جای آن، مشهود است. یاد کردنی است به رغم پراکندگی و ممزوج بودن آیات مکی و مدنی در یک‌دیگر، شخص در هنگام تلاوت قرآن کریم هیچ تفاوتی میان آنها احساس نمی‌کند و از وحدت اسلوبی آن به شگفت می‌آید.

علاوه بر وحدت اسلوبی قرآن کریم، وحدت موضوعی و محتوایی از دیگر لطایفی است که در آیات مکی و مدنی قابل مشاهده است. اینکه ادعا شده است آیات مکی، دارای اختصار معنایی است و آیات مدنی اطناب دارد، ادعایی گزاف و سست است؛ چرا که وحدت موضوعی و اسلوبی آیات و سوره‌های قرآن کریم بر علمای بلاغت پوشیده نیست.

همان‌طور که گذشت، کوتاهی سوره‌های مکی، نه تنها در اثر تأثیرپذیری پیامبر ﷺ از مردم مکه نیست، بلکه نتیجه روند منطقی و عقلانی سیر هدایتی پیامبر اکرم ﷺ می‌باشد؛

بدین سان که جامعه نوپای عصر بعثت، ابتدا باید از هر گونه آلودگی‌های اعتقادی، فرهنگی، مذهبی، اقتصادی و... پاک گردد و سپس هنگامی که سیاهی‌ها زدوده شد و آمادگی پذیرش توحید و وحدانیت خداوند متعال فراهم گردید، احکام فرعی و قوانین شریعت ابلاغ می‌گردد بدین سان در جامعه ایمانش استوار و راسخ خواهد شد. این خود از اعجازهای قرآن کریم است که با شناخت احوال و مقتضای حال مخاطبان، بر آنان تأثیر می‌گذارد و از آنان افرادی را تربیت می‌کند که نماد و اسوه عبادت، ایثار، فداکاری و تلاش می‌شوند. این نکته حائز اهمیت است که احکام دین و قوانین شریعت، فقط در آیات و سوره‌های مدنی منعکس نشده، بلکه در آیات و سوره‌های مکی، موضوعاتی چون اهداف دین، ایمان به خدا، فرشتگان، پیامبران، قضا و قدر و... به چشم می‌خورد (ر.ک: زرقانی، مناهل العرفان، ۲۷۱؛ غازی عنایت، شبهات حول القرآن و تفنیدها، ۸۰-۸۴).

و) رویکرد رژی بلاشر درباره آیات و سوره‌های مکی و مدنی

رژی بلاشر (Regis Blachere) مستشرق فرانسوی، در سال ۱۹۰۰م در حومه مونروگ در پاریس به دنیا آمد. در سال ۱۹۱۵م. به مراکش سفر کرد. وی تا سال ۱۹۷۰م. استاد کرسی زبان عربی بود. یکی از مهم‌ترین آثار وی درباره قرآن، «در آستانه قرآن» و نیز ترجمه قرآن به زبان فرانسه است. لازم به ذکر است که این ترجمه، همانند غالب ترجمه‌های مستشرقان، بر حسب ترتیب زمانی نوشته شده بود، اما در سال ۱۹۵۷م. بر حسب ترتیب مصحف مرتب گشت. کتاب «در آستانه قرآن» در سال ۱۹۵۸م. در پاریس به نگارش درآمد و ترجمه آن به فارسی توسط مرحوم دکتر محمود رامیار انجام گرفته است (خرمشاهی، دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی، ۲/۲۰۴۸). بلاشر در کتاب خود از آرای نولدکه و شوالی بهره برده است. وی قرآن کریم را به سه دسته تقسیم نموده است. در این سه تقسیم، موضوع آیات و سوره‌های مکی و مدنی به صراحت بیان نشده است، ولی به دلالت التزامی، نکاتی به دست می‌آید که نشانگر برخی از شبهات پیرامون آیات و سوره‌های مکی و مدنی است.

۱- مرحله پیش فترت وحی

این مرحله شامل ۲۳ سوره اول قرآن کریم است. بلاشر آیات آغازین دوران مکه را دارای ویژگی‌های خاصی می‌داند و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را در این مرحله، فردی شتابزده و متردد از تکلیف شاقی که بر عهده اوست، معرفی می‌کند.

بلاشر در ادامه می‌افزاید، در این مرحله از دعوت اسلامی، دشمنی قریش با پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله رو به کاهش و در عین حال روابط بین آنان قطع شد و این مهم، بدان جهت بود که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله قریش را به کنار گذاشتن بتها، تأکید بر وحدانیت خداوند و جلوگیری از بهره‌کشی بردگان و فقرا می‌خواند و در نتیجه باعث از دست رفتن امتیازات طبقاتی قریش شد. آیات و سوره‌های مکی از این قسم به شمار می‌رود. این آیات غالباً مقطعه الانفاس و دارای یک ریتم و آوازی معین هستند و آهنگ و نغمه مخصوص به خود را دارند.

بلاشر در ادامه می‌افزاید این آیات با سوگند به پدیده‌های طبیعی و حسی چون کوه، خورشید، روز، شب، فجر و... آغاز شده است (ر.ک: Blachere(R.), Lecoran/ 36).

۲- مرحله پس از فترت وحی

این مرحله شامل ۲۲ حزب قرآن است که از ابتدای سوره کهف آغاز می‌شود و تا آخر سوره نجم ادامه می‌یابد.

در این مرحله، آیات قرآن هدف‌دار شده و در آنها مسیر و سیر هدایتی مشخصی دنبال می‌شود و آیات مربوط به ایمان و وحدانیت خداوند متعال در جای جای این آیات به چشم می‌خورد. قصص انبیا و اقوام گذشته، سرگذشت تکذیب‌کنندگان و عاقبت آنان، در این آیات به وفور دیده می‌شود. این مرحله از لحاظ اسلوب تفاوت اساسی با دیگر مراحل دارد و تندی و تیزی آیات رفته رفته ضعیف می‌شود و لحن آرام و سکون در این آیات نمایان می‌شود و در ادامه، اسلوب مدح و ذم جای اسلوب شعری را می‌گیرد (ر.ک:

(Rodinson(M.), Mahomet; Blachere(R.), Lecoran, 37).

۳- مرحله اواخر قبل از هجرت

از دیدگاه بلاشر، این مرحله با دیگر مراحل متفاوت است. در این مرحله از پیامبر صلی الله علیه و آله چهره جدیدی ارائه می‌شود؛ بدین سان که این پیامبر آن پیامبری نیست که فقط به صحرائشینان توجه نماید، بلکه او رئیس و رهبر جماعتی دینی شده که سلوک او از بقیه متمایز است.

یکی از مهم‌ترین موضوعاتی که در این مرحله از آن یاد می‌شود آن است که مسلمانان باید در هر شرایطی، از خدا و رسولش اطاعت نمایند چونان که در جنگ بدر، مسلمانان با اطاعت فرمان رسول اکرم صلی الله علیه و آله به پیروزی رسیدند، ولی در جنگ احد با نافرمانی از رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ترک موضع جنگی خود، مرعوب مادیات گشتند و بالاخره شکست خوردند.

رابطه نیک مسلمانان با نصارا در ابتدا و نزاع با آنان پس از جنگ با امپراطوری روم و موته، از موضوعات دیگری است که وی به آنها اشاره نموده است. آیات در این مرحله مقطعة الانفاس نیست و سوره‌ها نسبت به سوره‌های مکی، بلندتر است (ر.ک: 38, Lecoran, Blachere(R.)).

۴- بررسی و نقد

با توجه به بررسی‌های انجام شده، مرحله اول و نیمی از مرحله دوم ویژگی‌ها آیات و سوره‌های مکی را در بر دارند و مابقی مراحل، ویژگی‌های آیات و سوره‌های مدنی را دارد. شایان ذکر است که بلاشر در این سه قسم (به خصوص در ویژگی‌های سوره‌های مکی) از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله شخصیتی شتاب زده، متردد از تکلیف، تأثیر پذیرفته از محیط اجتماعی منحنه مکه و... یاد می‌کند؛ در نتیجه، به تبع این چنین پیامبری، قرآن، کتابی بشری و تأثیر پذیرفته از محیط اجتماعی منحنه مکه یا حداقل کتابی تحریف شده قلمداد می‌گردد. ۱. درباره شخصیت عظیم پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله کتاب‌های فراوانی به رشته تحریر درآمده است که اکنون مجال بحث در این باره نیست، اما در مورد عدم تحریف قرآن، همین بس که گواهی تاریخ، وجود کاتبان وحی، دعوت همه پیشوایان اسلام به قرآن موجود و خاتمیت، از ادله عدم تحریف قرآن هستند و غالب دانشمندان فریقین با قاطعیت تمام، تحریف قرآن را رد کرده‌اند و معتقدند قرآن کریم به هیچ وجه تحریف نشده و نخواهد شد (ر.ک: معرفت، صیانه القرآن من التحریف، ۱۲۵-۱۵۶؛ مرکز الثقافه و المعارف القرآنیه، علوم القرآن عند المفسرین، ۲/۱۳۰).

نکته‌ای که بلاشر از آن، تأثیرپذیری پیامبر صلی الله علیه و آله از محیط اجتماعی منحنه مکه و در نتیجه، آن الهی نبودن قرآن را استفاده نموده است، موضوع سوگند و قسم در آیات و سوره‌های مکی است. وی می‌افزاید که یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های سوره‌های مکی، وجود سوگند به پدیده‌های طبیعی و حسی نظیر روز، شب، انجیر، زیتون، کوه سینا و... است و چون مردم مکه اغلب بی‌سواد بودند و دامنه درک آنان از امور حسی فراتر نمی‌رفت، بدین سان به پدیده‌های حسی و طبیعی سوگند یاد شده است، ولی بعد از مدتی (بعد هجرت) و تماس محمد صلی الله علیه و آله با مردم مدینه که جامعه‌ای روشن‌فکر بودند، قرآن از محیط جدید تأثیر پذیرفت و از آن ایمان مبتنی بر حس و سادگی فاصله گرفت.

این ادعا از چند ناحیه قابل خدشه می‌باشد.

۱. اهل مکه از هوش و ذکاوت بیشتری نسبت به اهل مدینه برخوردار بودند. بدین سان غالباً خداوند متعال در سوره‌های مکی به شیوه ایجاز سخن رانده است. ضمن اینکه قسم یاد کردن به امور حسی، ناشی از انحطاط جامعه مکه نیست، بلکه به سبب رعایت وضع و شرایطی است که قسم برای آن یاد شده است.
۲. این نکته حایر اهمیت است که قرآن کریم در سیر هدایتی و تربیتی افراد و دعوت به سوی عقیده ناب توحیدی، به مظاهر هستی (نعمت‌های فراوان) که همگی مخلوق خداوند هستند، قسم یاد می‌کند. این مهم در راستای تنبه و به اندیشه واداشتن افراد و دعوت آنان به توحیدگرایی مطرح شده است.
۳. مضامین سوگندهای قرآن به امور حسی، حاوی اسراری است که آن را عمیق و تأمل برانگیز ساخته است؛ به طوری که از کمال فکری و برتری مخاطبان در فهم و تیزهوشی و فصاحت بیان حکایت دارد. ضمن اینکه این سوگندها مجمل هستند و تنها کسانی آن را درک می‌کنند که از کمال عقل و سلامت ذوق برخوردار باشند (ر.ک: زرقانی، مناهل العرفان، ۲۷۳؛ غازی عنایت، شبهات حول القرآن و تفنیدها، ۸۵-۸۶).

نتیجه

آیات و سوره‌های مکی و مدنی دارای معیار و شرایط خاصی می‌باشند و هرگز نماد کوتاهی و نقص رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و کتاب قرآن نمی‌باشند. ضمن اینکه در برخی از موارد می‌توان این مهم را مصداقی جهت اعجاز روانشناختی قرآن ذکر نمود. بررسی و نقدهای انجام شده، حاکی از آن است که برخی از مستشرقان به چند و چونی این موضوع واقف نبوده و با دیدی عمیق و ژرف به قرآن توجه نکردند و این کتاب الهی را با دیگر کتب بشری مقایسه نموده و اظهار نظر کرده‌اند.

منابع

۱. حکیم، سید محمد باقر، علوم القرآن، المجمع العلمي الاسلامی، تهران، ۱۴۰۳ق.
۲. خرماشاهی، بهاء‌الدین، دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، تهران، ۱۳۷۷ ش.
۳. خواجه‌سوی، محبوبه، سوره‌های مکی و مدنی در قرآن مجله گلستان قرآن، دی ۱۳۸۰، شماره ۱۰۴.
۴. روشن ضمیر، محمدابراهیم، درآمدی بر معرفی مستشرقان و قرآن پژوهی، مجله الهیات و حقوق تابستان و پاییز ۱۳۸۱، شماره ۴ و ۵.
۵. زرقانی، محمد عبدالعظیم، مناهل العرفان فی علوم القرآن، دارقنیه، چاپ دوم، ۱۴۲۲ق.
۶. زرکشی، محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار احیاء الکتب العربیة، ۱۳۷۶ق.
۷. سید بن قطب، فی ظلال القرآن، بیروت - قاهره، دار الشروق، ۱۴۱۲ق.
۸. سیوطی، جلال‌الدین، الاتقان فی علوم القرآن، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، انتشارات شریف رضی.
۹. صبحی، صالح، مباحث فی علوم القرآن، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۶۸م.
۱۰. الصغیر، محمدحسین علی، خاورشناسان و پژوهش‌های قرآن، ترجمه محمدصادق شریعت، قم، مؤسسه مطلع الفجر، ۱۳۷۲.
۱۱. طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، منشورات الاعلمی للمطبوعات، چاپ دوم، ۱۳۹۳ق.
۱۲. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۰۸ق.
۱۳. عنایت، غازی، شبهات حول القرآن و تفتیدها، بیروت، دارومکتبه الهلال، ۱۹۹۶م.
۱۴. فائز، قاسم، معیارهای شناخت آیات و سوره‌های مکی و مدنی، مجله مقالات و بررسیها، زمستان ۱۳۷۸، ش ۶۶.
۱۵. مرکز الثقافه و المعارف القرآنیة، علوم القرآن عند المفسرین، مطبعة مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۳۷۴ق، چاپ اول.
۱۶. معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۲ق.
۱۷. _____، صیانه القرآن من التحریف، قم، دار القرآن الکریم، ۱۴۱۰ق.
۱۸. میرمحمدی، ابوالفضل، بحوث فی تاریخ القرآن و علومه، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۰ق.

20. Blachere(R.),Lecoran,que sais-je? P.U.F.,S.D.
21. Watt, William Montgomery, Bells Introduction to the Quran, Edinburgh, Edinburgh University press, 1970.
22. -----,Companion to the Quran, Based on the Arberry Translation, London, George Alles, 1967.
23. Lammens (H.),L'Islam, Croyances et Institutions, Beyrouth,1943.
24. Rodinson(M.),Mahomet, paris,1968.
25. The Encyclopaedia of Islam,New Edition , Prepared by Anumber of Leading Orientalists Leiden , E.J.Brill 1986.